

İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Cilt: 6, Sayı: 1, 2017
Sayfa: 612-626

Received/Geliş: Accepted/Kabul:
[12-01-2017] – [15-03-2017]

Kapadokyalı Bir Hıristiyan Teologu: Nazianzolu Gregorios ve Hıristiyanlığın Şekillenmesine Etkisi

Mustafa GÖREGEN
Yrd.Doç. Dr., Karabük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Asst.Prof. ,Karabuk Univ. Theology Faculty
mustafagoregen@karabuk.edu.tr

Öz

Hıristiyanlık dünyasının üç büyük azizinden biri olarak gösterilen Nazianzolu Gregorios, Kapadokya'da yetişmiş, günümüze ulaşan biçimiyle ortodoksluk mezhebinin kurucuları arasında kabul edilir. Hıristiyan teolojisindeki üçleme öğretisi ile İsa Mesih konusundaki görüşlerin şekillenmesinde onun etkisi olmuştur. Ona göre Kilisenin zaferi ve üstünlüğü en iyi şekilde klasik kültürün geleneklerinin tam bir adaptasyonu ile mümkün olabilir. Tanrı sorununun ise üzerine yoğunlaşılması gereken dinsel deneyim olduğudur. Çünkü bir hakikatin içeriği ile algılanan farklı olabilir. Bu çalışmada onun kısaca hayatı, Hıristiyan teolojisinin oluşum sürecinde ortaya koyduğu görüşleri, kilise içerisindeki üsluğu, görev, hizmet ve mücadelesi üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Nazianzolu Gregorios, Hıristiyan Teolojisi, Üçlü Birlik, İsa Mesih, Ortodoks, Kapadokya.

Gregory of Nazianzus, A Cappadocian Christian Theologian and his Effect on the Formation of Christianity

Abstract

Regarded as one of the three greatest saints of the Christianity, Gregory of Nazianzus who grew up in Cappadocia is in the meantime considered one of the founders of the Orthodox Church. His influence can be seen in the formation of the views on the doctrines of trinity and Jesus Christ in Christian theology. According to him, the victory and the superiority of the Church would be at the best possible through a adaptation of the traditions of the classical culture. From his point of view as regards the question of God, the religious experience is what should be focused on due to the fact that the content of a reality may differ from what is perceived. In this article, following a brief introduction to his life, the opinions he put forward in the development period of Christian theology, the position he occupied in the clergy as well as his mission and struggle will be dealt with.

Keywords: Gregory of Nazianzus, Christian Theology, Trinity, Jesus Christ, Orthodox, Cappadocia.

Giriş

Hıristiyan dünyası tarafından Doğulu kilise babaları arasında gösterilen Nazianzoslu Gregorios, (330-390) Hıristiyan tanrı bilimine yaptığı katkılardan dolayı önemli bir yer tutmaktadır. Gregorios çok erken yaşlardan itibaren kutsal yazıların eğitimini almaya başladı. Öyle ki, kutsal metinlere olan yoğun ilgisinden dolayı büyük bir iştahla kendisine baldan tatlı gelen Tanrı sözleri onu adeta büyülüyordu. Hareket noktası kutsal metinler olan Gregorios, teolojik görüşlerini oluştururken öncelikle bazı yazıların derleyip konularına göre düzenlediği Tanrı bilimci Origenes (Ö. 253)'in etkisi altında kalıp bir nevi onun düşüncelerini savunmuştur.

Aziz Basileios (Ö. 379), Nyssalı Gregorios (Ö. 395) ve Nazianzoslu Gregorios (Ö. 390) çalışmalarını birlikte sürdürerek Kynik ve Yeni Platoncu görüşlerden de esinlenerek yeni bir Hıristiyan öğretisi oluşturmaya çalışmışlardır. Gregorios, Tanrının tanımlanamaz olmasına karşı çıkarak Onu sonsuz ve sınırsız olarak niteledi. Aynı zamanda Tanrı bilim konularında spekülasyon yöntemini savundu. Hıristiyan teolojisinin temelini oluşturan Baba-Oğul-Kutsal Ruh üçlemesinin biçimlendirilmesine katkıda bulundu. Ona göre teslisi oluşturan üçün her biri özdeştir yani Tanrı'dır. İsa, Tanrı ve insan niteliklerini bir arada taşır.¹

Üç Kapadokyalı² arasında gösterilen parlak bir teolog ve yazar olan Nazianzoslu Gregorios üstün bir hatip olmasına rağmen kendisine tevdi edilecek görevleri kabul edip etmeme noktasında gerekli olan özgüvene henüz sahip değildi. Bu noktada arkadaşı Basileios'un yardım ve destekleriyle aradığı gücü zamanla kendinde bulmaya başladı.³ Egemenlikte ve otoritede gözü olmayan Gregorios, teolojik konularda arkadaşı Basileios'u kendisine bir öğretmen ve rehber olarak kabul etti.⁴

Kilise babaları arasında belki de en zayıfı sayılan, daha ziyade üçlü birlik ve İsa Mesih konusundaki teolojik görüşleriyle bilinen Gregorios'a göre birey'in kurtuluşu, her tür dinsel, insani imkân ve mevkilerin çok üstünde bir yere sahiptir. İşte insanın kurtuluşunu merkeze alan Gregorios, kendisinden önce ve sonra yaşamış olan diğer Grek asıllı teologlardan çok daha derinlere kadar inmiştir. Origen'in eserleri üzerinde çalışarak

¹ Phan, Peter C., *The Trinity*, Cambridge: Cambridge University Press 2011, s. 63-65; Ökten, Kaan H, *Hıristiyanlıkta İnançın Yenilenmesi*, İstanbul: Sarmal Yayınları, 2000, s. 67.

² Üç Kapadokyalı olarak bilinen Basileios, Kayseri Piskoposu), Nyssalı Gregorios parlak bir teolog ve yazar, Nazianzoslu Gregorios ise üstün bir hatip ve teolog olarak ün yapmıştır. Bkz. Aquilina, Mike, *The Fathers of the Church, "An Introduction to the First Christian Teachers"* Indiana 2006, s.143-158.

³ Von Campenhausen H. F., *Griechische Kirchenvater*, Stuttgart Berlin-Köln-Mainz, Urban Kohlhammer, 1955, s.101.

⁴ Tiefenbach, Hanspeter, *Anadolunun Azizleri*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2012, s. 179.

Philokalia'yı derlemiştir. Hermenötik yöntemleri kullanma, literal metinlerin ardındaki manalara ulaşma konusunda Origen'den sonra ilk sistematik düşünürlerden biri olarak kabul edilir. Kendisine Konstantinopolis'te yapmış olduğu teolojik konuşmalardan dolayı verilen Thelogos (Din Bilgini) ve Teofan (Mürşit) ünvanlarını fazlasıyla hak etmektedir.⁵ Egemenlik ve otoritede hiçbir zaman gözü olmayan Gregorios teolojik konuların yanında süslü söz söyleme sanatında, edebiyat ve şiirde de son derece yetenekli biri olarak gösterilmektedir.⁶

I Nazianzoslular Gregorios ve Hayatı

a- Ailesi ve Hayatı

Diğer büyük Kapadokyalılar gibi Nazianzoslular Gregorios da varlıklı ve saygın bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Oğluna kendi ismini veren babası Gregorios⁷ önceleri Yahudi ve Hıristiyan karışımı Hipsistariol tarikatının bir mensubuydu.⁸ Öyle ki, bu inanca mensup olanlar pozitif bir imana sahip olmaksızın en yüce bir varlığa inanıyor, onu resim ve benzeri gereçler kullanmadan yüceltme çabasında bulunuyorlardı. Ancak baba Gregorios iyi bir Mesih inanlısı olan eşi Nonna'nın her türlü destek ve teşvikleriyle kısa bir sürede kiliseye hizmet noktasında kendisini geliştirdi. Nitekim kısa bir süre sonra Nazianzos⁹ Piskoposu olarak kilise önderleri arasında yer almıştır.¹⁰

Daha sonra imparatorluğa yükselecek putperest İulianus (331-363)'la aynı zamanda dünyaya gelen Gregorios yaklaşık 330 yılında yöre kenti sayılan Nazianzos'ta¹¹ dünya'ya geldi.¹² Orada yerleşik olan ailenin sahip olduğu birçok ev ve arazi vardı. Uzun süre çocukları olmayan aile kendilerine bağışlanan Gregorios'u büyük bir coşku ve minnettarlıkla bağrılarına bastılar. Öyle ki, Kutsal Kitap'taki Hanna, bir çocuğunun olması için nasıl dua ettiyse anne Nonna da yıllarca aynı şekilde Rabb'e dua edip

⁵ Von Campenhausen, *g.e a.* s. 112; Tiefanbach, s. 194.

⁶ Yazmış olduğu Ezgiler (Carmina), Mektuplar (Epistule), Söylevler (Orationes) için bkz. White, Caroline, *Gregory of Nazianzus Auto Biographical Poems*, Cambridge University Press, 1996.

⁷ Gregorios'un babasının adının Synesius Ptolemais olduğu ifade edilmektedir. Bkz. Workman H. B. *The Evolution of Monastic Ideal*, Charle H. Kelly, London (1913), s. 56.

⁸ Von Ccanpenhausen, s. 102.

⁹ Nevşehir-Derinkuyu ve Aksaray arasındaki Bekarlar köyü civarında yer alır. Bkz. Tiefanbach, s. 180

¹⁰ Schaff, P. *History of the Christian Church*, Peabody MT, Hendrickson 2002, c. 3, s. 911.

¹¹ Doğduğu yer olarak Nazianzos'un yakınındak Arianzos köyünün de olabileceği de ifade edilmektedir. Eski Arianzos Köyü ise, Aksaray ile Niğde arasındaki Güzelyurt'un biraz güneydoğusundaki Niğde-Sivrihisar'da bulunuyordu. Bkz. Tiefanbach, s. 180

¹² Aqulina, Mike, *The Fathers of the Church*, "An Inroduction to the First Christian Teachers" Indiana 2006, s.149.

yalvarmıştı.¹³ Gregorios'un kendisine lütfedilmesinden sonra nasıl ki Hanna, Samuel'i Rabb'e adadıysa o da oğlunu onun hizmetine sundu. Sonraki yıllarda annesi hakkında yazdığı yazılarda onu Süleyman'ın düşüncelerine sahip bir kadın olarak bahsetmektedir.¹⁴ Evlilik yasasına göre kocasına her konuda bağlı olan Gregorios'un annesi gerçek manada dindar bir kişilik olmanın yanında en zor konuların üstesinden gelir; evdeki işlerini de ihmal etmezdi. Nonna'nın dini hayatı, yas tutanlara, hastalara ve yoksullara gösterdiği yakınlık, birçok kişiye teselli sağlıyordu. Tanrı'ya bu derece şükür içinde olan Nonna, birçok erdemli davranışlarına rağmen pagan kadınlara karşı tutum ve davranışları farklıydı. Onlarla muhatap olmaz, putların sunaklarında adak sunanlarla hiçbir zaman beraberliği olmazdı. Öyle ki, tapınaklarına dahi bakmaz, tiyatroya dahi gitmezdi.

Gregorios'un yetişmesinde önemli rolü olan birçok ahlaki erdemleriyle bahsedilen Nonna çok ileri bir yaşta baba Gregorios'un inşa ettirdiği kilisede öldü. Son nefesini verirken ellerinden biri sunağa tutunurken öbürünü göye yükselterek "bana merhamet eyle, ey Mesih, yüce kralım" diye dua etti. Daha sonra yazılarında annesinden bahseden Gregorios, "Yakar ey ölümü, geçici neslin için! Ama biri Nonna gibi ölürse, dua ederek ağlamakta değilim ben"¹⁵ sözleriyle hasretle yad etmektedir. O, kendi hayatı ile ilgili olarak almış olduğu bütün önemli kararlarda her zaman ailesini dikkate alarak hayatına yön vermiştir.

b- Eğitimi ve Yetişi

Gregorios'un yetişmesinde hiç şüphesiz ana unsur ailesidir. Ailesinin istek ve arzusuyla koyulmuş olduğu eğitim hayatında çok erken yaşlardan itibaren kutsal metinlerle muhatap olmaya başlamıştır. Öyle ki, büyük bir iştahla Tanrı sözlerini çok küçük denebilecek yaşlarda ezberlemeye başlamıştır.¹⁶

İlk eğitimini doğup büyüdüğü memleketinin başkenti Kaisareia (Kayseri) Mazaka'da aldı. Sonra sırasıyla Palaestina (Filistin) bölgesinde, çok saygı duyduğu Athanasios (Ö. 373)'un kilisesinin başında olduğu Aleksandreia (İskenderiye) da ve takip eden yıllarda Athenai (Atina) de devam etti.¹⁷ Bu dönemde yaşamış olduğu maddi ve manevi tecrübeler ruhsal anlamda yükselmesini sağlamıştır. Gregorios için zihinsel yükselme, bilgi, şiiysel

¹³ Gregorios'un annesi Nonna'nın kişiliği hakkında bkz. Schaff, c. 3, s. 910-911, Hanna için bkz. *Kitab-ı Mukaddes*, İstanbul, 1993, I. Samuel, 1-2.

¹⁴ Kral Süleyman'ın erdemli kadın hakkında yazdıkları için bkz. *Kitab-ı Mukaddes*, Süleyman'ın Özdeyişleri, 31: 10-31.

¹⁵ Schaff, c. 3, s. 911.

¹⁶ Von Campenhausen, s. 102

¹⁷ Von Campenhausen, s. 102.

ifade¹⁸, sözlü hitap ve sanat yaşamın ta kendisiydi. Yaşamış olduğu dönemde hala eski Hellenizm'in bilim ve sanat merkezi sayılan kente giderken seyahat ettiği gemi şiddetli bir fırtınaya yakalandı. Gregorios o esnada büyük bir korku ve ruhsal acı çekmişti. Çünkü kendisi de o günlerin geleneğine uygun olarak henüz kutsal vaftizi yaşamamıştı. Oysa bu vaftiz gerçek kurtuluşun şartı kabul edilmekteydi. Gregorios, o fırtınadan kurtuluşunu ebeveynlerinin kendisi için yapmış oldukları dualara bağlamaktaydı. Gregorios'un ruhsal hizmetine ikinci bir adanma olarak değerlendirdiği bu olayı ebeveynlerinin gördükleri bir rüya sayesinde sezdiklerine inanıyordu.¹⁹

Gregorios, Athenai'de okuduğu yıllarda Basileios'la kutsal bir dostluk kurmuştu. Daha sonra kendi yazılarında ifade ettiğine göre "iki ayrı bedende yaşayan bir can gibi" olmuşlardı. Bu iki teolog daha sonra Hıristiyanlık ve teolojisi açısından İznik Ortodoksluğu'nun en önemli savunucuları olmuş, manastır kurumunu da Hıristiyanlığın bir siperi olarak IV. Yy. 'da zirveye çıkarmaya çalışmışlardır.²⁰

II. Hıristiyan Teolojisine Katkıları

a- Kilise hizmet tecrübeleri

Gregorios, eğitimini tamamladıktan sonra birçok kez kendi iradesi dışında kendisinin uygun olmadığı ve başaramadığı kilise sorumluluklarına itildiğini, kısa sürede vaz geçerek o görevlerden ayrıldığını, kaçarak soluğu ıssız yerlerde aldığını belirtir. Orada duyduğu acı ve yarayı örtbas etmek amacıyla sakin ortam ve mekânlarda yaşadığı huzuru öve öve bitiremez.²¹ Ancak hitabet yönüyle de dikkat çeken Gregorios, arkadaşlarının Athenai'de öğretmen olarak kalması yönündeki ısrarlarına rağmen Konstantinopolis üzerinden memleketine dönmeye karar verdi. Orada kardeşi Kaiserious'u²² ziyaret edip onu da alarak Kapadokya'ya gitti. Kapadokya'ya dönen Gregorios orada vaftiz olduktan hemen sonra Tanrı'ya ait kusursuz bir ayna olmak üzere kendini tümünden ruhsal ve çileci yaşama adadı. Müzik 'de dâhil olmak üzere her tür eğlenceyi reddeden Gregorios, yemek olarak ekmek ve tuz, içecek olarak da su kullanmaya başladı. Öyle ki, yatağı çıplak toprak,

¹⁸ Tiefenbach, s. 183.

¹⁹ Geniş bilgi için bkz. Schaff, c. 3, s. 911-912.

²⁰ Tural, Murat, *Ortaçağ Doğu Hıristiyanlığında Manastır Hayatı*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011, s. 76.

²¹ Von Canpenhausen, s. 101.

²² Kaiserious ve kız kardeşi Gorgonia anneleri Nonna gibi, daha sonraları Katolik kilisesinin azizleri arasında yer almıştır. Schaff, c. 3, s. 912.

giysisi de kaba kumaştan oluşuyordu. Günlerini iş yapmakla geçirirken, gecelerinin büyük bir kısmını dua etmek, ilahi söylemek ve sessiz bir şekilde Tanrı'yı tefekkür etmekle geçiriyordu. Kendi kanısınca geçmişinde pek de sorgulanacak bir şey olmamasına rağmen geçmişteki neşe ve gülümsemeleri bile ona elem ve acı verir hale gelmişti. Bundan sonraki hayatta derin tefekkür ve sessizlik onun için hem zorunluluk hem de zevk halini almıştı. Ancak bu durum ebeveynine duyduğu yüksek sevgi ve bağlılık onları bırakıp toplumdan uzaklaşmasına mâni oluyordu.²³

Yine de arkadaşı Basileios'un isteği üzerine unutamayacağı verimli bir zaman dilimi geçirdiği İris Irmağı'nın kenarında inzivaya çekildi. Ancak babasının isteği üzerine tekrar memleketi Nazionzos'a döndü. 361 yılında bir bayram töreninde piskopos olan baba Gregorios tarafından cemaatin önünde presbyteros olmaya mecbur edildi.²⁴ Bu uygulamalar her ne kadar halkın veya birilerinin ısrarı veya desteğiyle olsa da Tanrı'nın isteği olarak algılandı. Muhatap olduğu bu durumdan dolayı babasını suçlayarak tekrar arkadaşı Basileios'un yanına döndü. Orada arkadaşından aldığı destekle kendisini yenileyip yeniden özgüvenini kazandı.²⁵

Gregorios 362 yılının paskalyasında anne babası ve kilise cemaatinin yeniden ısrarları üzerine ilk vaazını vermek üzere Nazionzos'a döndü. Vaazında "aynen Kutsal Kitap'taki Musa ve sonradan da Yereya'nın yaptığı gibi Tanrı'nın çağrısına derhal uymakta fayda var. Ama Tanrı çağırınca Harun ve Yeşeya gibi hemen öne çıkıp uymanın da faydası vardır" diye davranışlarını savundu. Topluma seslenirken korkaklık ve zayıflığı aştığını, yeter ki bu her iki hal adanmış ruh haliyle olsun biri miras aldığı zayıflığın bilincinde olarak diğeri ise çağırmanın gücüne güvenerek hareket etme halidir der.²⁶

Gregorios'un kendisine yöneltelen görevleri kabul edip etmeme noktasında tereddütlü davranması aslında onun ruhsal ve manevi hizmetlere karşı duyduğu aşırı saygıdan meydana gelmekteydi. Tarihte dindarlar ve Tanrı'ya yüksek saygı duyanların bu türden görevlere mesafeli durmaları bu hassasiyetlerden kaynaklanmaktadır. Kendisinin bunca hassasiyetine rağmen ortaya koyduğu özveriye rağmen, mensubu olduğu cemaati tarafından gereken karşılığı bulmadığını da ifade etmektedir.

²³ Schaff, c. 3, s. 913.

²⁴ Böyle bir uygulamanın Kilise tarihinin o döneminde başka örnekleri de vardır. Örneğin Basileios ve Augustinus presbyteros, Athanasios ve Ambrosios da episkopos seçilmiştir. Schaff, c. 3, s. 914.

²⁵ Von Campenhausen, s. 105.

²⁶ Gregorios Nazianzos, Oratio, 2; Schaff, c. 3, s. 94; Von Campenhausen, s. 105

Yine aynı şekilde çok değer verdiği arkadaşı Basileios da kendisi gibi pek de istekli olmamasına 364 yılında presbyteros seçildi. Kısa bir süre sonra Gregorios ile Nazianzos piskoposu olan babasının desteğiyle sırasıyla Kaiseria (Kayseri) bölgesi Mazaka piskoposu, ve Kapadokya metropolitliği görevine yükseldi. Kapadokya kilise bölgesi ikiye bölündüğünden yeni kurulacak piskoposluklarla Ariusçuluk tehdidi karşısında mücadele edilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla Basileios, arkadaşı Gregorios'u da Arius (Ö. 336) yanlılarıyla Nikeia (İznik) taraftarlarının karşı karşıya geldiği Sasima'da²⁷ yeni açılan piskoposlukta görevlendirdi.²⁸ Gregorios bu görevi istememesine rağmen arkadaşının ısrarları neticesinde 372 yılında kabul etti. Ancak göreve başlamadan sitemkar duygularla dağlara çekilmiştir. Çünkü kendisine layık görülen görev yeri kaba ve görgüsüz insanların uğrak yeri olan üç yolun birleştiği bir yerde bulunan yoksul bir kasaba olması onu rahatsız etmiştir.²⁹ Gregorios, yürütülen kilise politikalarından dolayı "ne yeşil bir yaprağın, ne de özgür bir adamın gelişebildiği, Tanrı'nın bile terk ettiği" böyle bir yere kendisinin layık görülmesini büyük bir küstahlık ve vurdumduymazlık olarak değerlendirmektedir.³⁰

Gregorios, birçok zaman kendisinden övgüyle bahsedip yücelttiği arkadaşı Basileios'un ölümünden sonra onunla ilgili olumsuz ima ve şüpheler ortaya koyması talihsizlik ve kendisinin zayıflığı olarak değerlendirilmektedir. Kendisine sunulan kilise görevlerini bir yandan yapması gerektiğini düşünürken, öte yandan sadece gururdan dolayı kabul etmemesi, aslında uygun olmadığı görevlere hiç hayır diyememesi kendi adına hep olumsuz sonuçlar doğurmuştur.³¹ Ancak babasının "gel de bana yardım et" diye talepte bulunmasından sonra kırsal inzivayı terk ederek yeniden Nazianzos'a dönerek yaşlanmış piskopos babasının talebini yerine getirmiş, 374 yılında babasının ölümünden sonra onun yerine piskopos olmayı da reddetmiştir. Bir yıl sonra annesi de ölünce artık onu hiçbir şey Nazianzos'ta tutamadı ve İsaureia'daki bulunan Seleukia³²ya yakın bir yere yerleşmiştir.³³ Burada bulunan Thekla kilisesinin yakın çevresinde birkaç yıl boyunca çileli bir hayat sürdü. Hayatı boyunca kilise görev ve hizmetlerinden sürekli uzak durmaya çalışan Gregorios, hep toplumdaki uzak inziva hayatını tercih

²⁷ Günümüzde Nevşehir-Niğde Karayolu üzerindeki Yeşil Gölcük kasabasının batısında bulunan-Hasanköy. Bkz. Tefanbach, s.187.

²⁸ Von Campenhausen, s. 106.

²⁹ Schaff, s.194.

³⁰ Von Campenhausen, s. 106.

³¹ Tiefenbach, s.187.

³² Antalya'nın Manavgat ilçesi yakınlarında bulunan antik bir kent Bkz. Tiefenbach, s.189.

³³ Gregory of Nazianzus, *On God and Christ, The five Theological Orations and Two Letters to Cledonius*, Translated: Lionel Wickham, NewYork, 2002, s.11

etmiştir. Gregorios çileci bir yapıya sahip olmanın yanında doğadan zevk almanında önemli olduğunu düşünmektedir. O, Tanrı'nın varlığının, yaratma gücünün tüm doğada kaim olduğunu belirtmiştir. İçe dönük aydınlanmayı hedef alan kişilerin kendilerini günaha itecek davranışlar yerine meşguliyetlerini bu noktalara kanalize etmelerinin gereğine inanmaktadır.³⁴

Gregorios, arkadaşı Basileios'un vefatından sonra yeni kuşak Nikeiacılar'ın teolojisinde önemli rehber ve yetki kaynağı olmuştu. Kendisine sorular sorup öğüt ve rehberliğini ihtiyaç hissedenlerle söyleşip yazıyordu. Yine de yaptıkları hiçbir şekilde mutlu etmiyor, genç yaşına rağmen kendisini tükenmiş, yıpranmış hissediyordu. Yazmış olduğu bir mektubunda dostuna durumunu şöyle anlatır: "Basileios artık benimle değil, artık yalnızım ne ruhsal ne de bedensel kardeşlerim var, artık hiçbiri yok. Peygamber Davut'la beraber babam da annem de beni terk ettiler. İşte bunun için çok kötüyüm."³⁵ Yine Gregorios içinde bulunduğu haleti ruhiye ve huzursuzluğu devamlı şöyle satırlara döküyor "bedensel yönden hastayım, kaygılar beni boğmakta, işler altında ezilmekteyim. Eşe dosta güven yok, kilise ise çobansızdır. İyilik tükeniyor, kötülük kendini olabildiğince gösteriyor. İlerleyen gemi için bir fener gözüküyor ve Mesih uyuyor, ne yapmak gerek? Bu durumdan tek bir kaçış biliyorum oda ölümdür. Lakin öbür dünyam da bu dünyam gibi olursa bu da bana korkunç gelir."³⁶

b-Teolojik görüşleri ve mücadelesi

Hıristiyanlık Kudüs merkezli ortaya çıkan bir din olmasına rağmen yayılmasında Anadolu toprakları önemli bir yere sahiptir. Dinin temel prensiplerini oluşturan doktrinlerin belirlendiği konsillerin çoğu da bu topraklarda yapılmıştır. Kapadokya'da yetişen ve Hıristiyanlığın şekillenmesinde aktif rol alan Nazianzoslu Gregorios, Tanrı bilimci Origenes'in kimi yazılarını derleyip konularına göre düzenlemiş ve bu konuda çağdaşı olan Basileios, Nyssalı Gregorios ile Yeni Platoncu görüşlerden esinlenerek yeni bir Hıristiyan öğretisi oluşturmaya çalışmışlardır. O, Tanrı'nın tanımlanamaz olmasına karşı çıkıp onu sonsuz ve sınırsız olarak nitelendirdi. Tanrı sorununda, yoğunlaşılması gerekenin dinsel deneyim olduğuna inanıyordu. Ona göre bir hakikatin içeriği ile algılananı aynı olmayabilirdi. Bir taraftan, Kilisenin kutsal metinlere

³⁴ Karahan, Anne, *Beauty in Eyes of God Byzantine Aesthetics and Basil of Caesare*, Revue Internationale des Etudes Byzantines, 2012, s. 168.

³⁵ Brian E. Daley, S. J., *Gregory of Nazianzus The early Church Fathers*, New York, 2006, s. 182; Von Campenhausen, s.107.

³⁶ Gregorios Nazianzos, *Epistute*, 80 Ad Eudoxium; Schaff, c. 3, s. 914.

dayanan açık öğretisi vardı (Kerygma). Bir taraftan da, dinsel deneyimle elde edilebilen, hakikatin derin anlamı ve bunun simgesel ifadesi vardı (ogma). Burada söylenen, bütün dinsel hakikatin açıkça ve mantıkî olarak ifade edilemeyeceği idi. Sözlük anlamları yanında, kutsal metinlerin, her zaman iletilmesi mümkün olmayan özel anlamları da vardı. Bu özel anlamlar, tefekkürün içe dönük teknikleri ile keşfedile bilirdi (Mistik).

Athanasius'dan sonra anti-Ariusçu kanadı temsil etme görevini devralan Kapadokyalılar özellikle teslis unsurlarının oluşması aşamasında İznik'te³⁷ şöyle bir geçirilen "Kutsal Ruh" kavramını ele aldılar. Gündemi meşgul eden Kutsal Ruh'un teslis içindeki konumuna açıklık getirerek Hıristiyanlığı triteizm dogmasından en azından belli bir dönem kurtarmaya çalışmışlardır. Çünkü Kutsal Ruh'un ne olduğu konusunda herkesin kafası karıştı. Onlar, Kutsal Ruh kavramını Athanasius gibi çözümlədiler. "Tanrının bizim için kavranılamaz kalan özü (ousios) tektir fakat onu bildiren üç ifadesi (hypostases) vardır ". Bu şu demektir: Tanrı kendi olarak tektir, tek bir Tanrısal bilinç vardır. Ama Tanrı, kendi yarattıklarının, kendi hakkında bir şeyler sezinlemesini istediğinde, insanlar üçlü bir görünüm sezinler. Böylece, hypostases, Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'u Tanrı'nın kendi ile özdeşleştirmez. Bu üç kavram, Tanrısal yapının sadece kısmi ve eksik görüntüleridir. Tanrı bu tür kavramların ötesindedir. Teslis'in anımsattığı ise Tanrı'nın insan zekâsı ile kavranılamayacağıdır.³⁸

Gregorios'a göre öz anlamına gelen ousios kelimesinin yanı sıra homoousios, özde aynı ve homoiousios, özde benzer sözcükleri yasaklanmalıydı. Çünkü ona göre zaten bunlar kutsal kitabın hiçbir yerinde yer almıyordu. Bundan hareketle Nikeia İnanç Prensipleri'nden bu ifadeler çıkarıldı. Tanrı'nın oğlu Mesih için sadece benzer anlamına gelen homoiou kelimesi kullanılmaya başlandı.³⁹ Batıdan doğuya doğru yaygınlaşan bu teolojik yaklaşımlar kısa sürede Kapadokya'da da kabul gördü.⁴⁰ Her ne kadar baba Gregorios da bu yaklaşıma katılsa da kilisesinde meydana gelen huzursuzluklar neticesinde oğul Gregorios'un iknası neticesinde yeniden bir

³⁷ 325 yılında çözüm için İmparator Konstantin İznik'te bir konsil topladı. Burada Athanasius (Ö.373) ve onun gibi düşünenler kazandı. Konsil, kabul gören ve yaygın olan Hıristiyan amentüsü (İznik Amentüsü-Nikeia İnanç) nı ilan etti. Bu amentünün temelini oluşturan anlayışa göre, İsa Homoousios bir varlıktı. Bu sözcük Grekçe insan anlamına gelen "homo" ile "öz" anlamına gelen "ousios" sözcüklerinden alınıyordu. Başka bir deyişle İsa, Tanrısal özü paylaşıyordu. Bkz. Woodhead, Linda, *Hıristiyanlık*, çev. Sevda Çalışkan, Ankara: Dost Kitabevi, 2006, s.73-76.

³⁸ Mc Grath, Alistair, *Christian Theology An Introduction*, Oxford University, Blackwell, 1997, s. 297.

³⁹ Woodhead, s.73-76.

⁴⁰ Takip eden dönemlerde Hıristiyan teologların genel görüşü haline gelmiştir. Bkz. Khoury, Adel Theodor, *Les Theologiens Byzantins et'l Islam*, Paris, 1969; Williams, Rowan, *Trinity and Revelation On ChristianTheology*, Oxford (2000), s. 131-147.

Ortodoks açıklama yapamaya mecbur kalmış, böylece gelişen tepkiler yatıştırılabilmıştır.⁴¹

Üçlü birlik konusunda öğrettikleri ise, kendi yaratıcı aklının eseri olmaktan çok, Basileios'un öne sürdüğü düşüncelerdir. Aynı zamanda sapkın Apollinarios (Ö. 390) görüşlerine karşı sürdürdüğü Mesih-bilim kavgasında, gitgide çok derinlere kadar inerek kendi düşüncelerini geliştirmeye başladı.⁴² İsa Mesih'in Tanrısal doğasının yanı sıra insan yönünün de altının çizilmesi gerektiğine inandı. Tıpkı İsa Mesih'in insan ruhu Tanrı'ya yükseldiği gibi bizim de Mesih'le birleşen ruhumuzun değişip "Tanrılaşması" gerek. Ancak ona göre böyle bir ruhsal kurtuluşla yetinme yeterli olamazdı. Çünkü İsa Mesih⁴³ çektiği kutsal acılar ve ölümü sayesinde şeytanla günahın gücünü alt edip kefaretle bağışlanma sağlamıştır. Bütün insanlık üzerinde duran ağırlık da onun sayesinde kalkmıştır. Bundan dolayı İsa Mesih, Gregorios için çok değerli ve vaz geçilemez konumdur.⁴⁴

Gregorios, vaazlarında tamamen sapkın Arius inancına karşı koyup, Ortodoks üçlü birlik ikrarını Hıristiyanlığın kalbi olarak tasvir ederdi. Kendisi hiç çekinmeden öz yapısında bir, birbirlerine eşit üç Tanrısal hypostasis'i (üç kişi)⁴⁵ ikrar ediyordu. Gregorios, Ariuşçu heretiklerin (sapkın) karşısında savunduğu bu konuyu şöyle ifade eder: Üçlükte Tanrı'ya tapılır ve üçlük birlikte özetlenir. Üçlüğe tümünden tapılır.⁴⁶ Çünkü o krallık, egemenlik, taht ve saygıya sahiptir. Dünya üstü, zaman ötesi, yaratılmamış, görünmez, dokunulmaz, kendi içindeki yapısıyla salt kendisine açıktır. Dolayısıyla bizim için saygı ve huşu duymaya layıktır.⁴⁷

Gregorios'un Hıristiyan teolojisi üzerine ciddi bir merhale yol kat ettiği dönemde Kapadokya'da teolojik tartışmalar, öğretişsel kavgalar olabildiğince sert bir hal almıştı. Kavgalı tarafları barıştırmak, ortak bir noktada buluşturmak amacıyla İmparator'un girişimiyle toplanan birçok konsille⁴⁸ çözüm bulunmaya çalışıldı

⁴¹Latourette, *a.g.e.* c.1, s.159-161; Van Campenhausen, *a.g.e.* s.105-106.

⁴² Üçlü birliğin anlaşılabilirliği ve mantıksal boyutuyla ilgili birçok çalışma yapılmıştır. Bkz. Brian Edgar, *Üçlü Birlik*, Çev. Nur Nirvan, İstanbul: Haberci Basın Yayın, 2010, s. 22-37.

⁴³ Mesih kelimesi onun insanlık için fonksiyonunu gösteren bir özelliğidir. Bkz. Aydın, Mehmet, *Hıristiyan Kaynaklarına göre Hıristiyanlık*, Ankara: TDV Yayınları, 1995, s. 45.

⁴⁴ Bkz. Gregorios of Nazianzus, *Oration*, 28, 29, 30.

⁴⁵ Hypostasis: Öz, cevher, unsur ve madde anlamlarına gelmektedir. Bkz. Gündüz, s. 64

⁴⁶ Hıristiyanlıkta üçlü birlik ve üç Tanrıçılık hakkında geniş bilgi için bkz. Thomas Michel, *Hıristiyan Tanrıbilimine Giriş*, İstanbul: Orhan Basımevi, (1992), s. 64-65; Mehmet Bayraktar, *Bir Hıristiyan Dogması Teslis*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2007, s. 50-53.

⁴⁷ Gregorios of Nazianzos, *Oratio*, 4. 22; bkz. Von Campenhausen, s. 104.

⁴⁸ Bu toplantılar 353'te Arelate(Tramsa-Arles), 355'te Mediolanum (İtalya-Milan) ve 357 de Sirmium (Sırbistan-Mitrovice) de yapılmıştır.

Gregorios, arkadaşı Basileios gibi kilisenin Nikeia yanlılarının isteğine uygun olarak yapılandırılması hedef ve arzusunu uzun zamandır taşımaktaydı. Kendi taraftarlarından Konstantinopolis'e gidip uzun zamandır çobansız kalan kilise cemaatine sahip çıkıp onlara önderlik yapması konusunda çağrı ve teşvik dolu birçok mektup aldı. Pek de istekli olmamasına rağmen arkadaşlarının bu talebi doğrultusunda cesaretle bu sorumluluğu üstlendi. 379 yılında iki yıl boyunca üstlendiği bu görev, hizmet ve mücadele kariyerinin zirvesini oluşturuyordu.⁴⁹ Böylesine bir görev için Konstantinopolis'e giden Gregorios ne var ki dıştan etkileyici bir görüntüden uzak, derbeder bir halde idi. Dış görüntüye önem veren bu şehirliler için alay konusu olmuştur. Üstelik kendisini davet eden Nikeia yanlılarının bir kiliseleri dahi yoktu.

Gregorios, mütevazı evlerde başlattığı sade toplantılarla hizmetlerini sürdürürken Ariüsçü halk onların bu durumuna bile tahammül edemeden tehditler savurarak düşmanca tavırlar sergilemekten geri durmamışlardır. Ancak Gregorios onların bu tutumları karşısında pes etmeden ısrarla Nikeia inancını her fırsatta yaptığı teolojik yönü ağır basan vaazlarıyla anlatmıştır. Ariüsçüler ise akla gelmedik her türlü taciz ve düşmanlıktan geri kalmamışlardır. Öyle ki, şapeldeki sunağı kirletmek için kutsal şaraba kan katıp, Gregorios'un canına kastetmeye kadar ileri gitmişlerdir. Gregorios kızgın kişilerin attıkları taşlardan şans eseri kurtulabilmiştir. Yaşanan bu olaylar neticesinde Gregorios, hem kilise hem de toplum tarafından masumiyeti ve haksızlığa uğradığı kabul edilerek⁵⁰ davasında haklılığı teslim edilmiştir.⁵¹ Kısa zamanda yaptığı konuşma ve teolojik açıklamalarla Konstantinopolis'te kendisinden bahsedilir olmuştur. Onun yaptığı teolojik konuşma ve tartışmaların başlıca konularını Mesih'in ilahlığı ve üçlü birlik oluşturmaktaydı.

380 yılının Şubat ayında İmparator I. Theodosios (Ö. 395)'un verdiği bir fermanla içsel yönden giderek üstünlük kazanmaya başlayan Nikeia inancı dış yönüyle de değer kazanıp güçlenmeye başladı. Hemen ardından 24 Aralık'ta İmparator, Arius yanlısı Piskopos Demophilos (Ö. 386)'u sürgüne gönderdi. Yerine Gregorios uygun görülse de seçimin daha sonra bir konseyde yapılması kararı alındı.⁵² Bu sürede Gregorios'un Aziz Havariler Kilisesi'nde önceki piskopos gibi vaaz vermesi sağlandı.

⁴⁹ Von Campenhausen, s. 108.

⁵⁰ Gregorios'un yapmış olduğu bu tarihi savunmadan dolayı daha sonra kendisini onurlandıracak Confessor ve Theologian ünvanı verilmiştir. Geniş bilgi için bkz. Brian E. Doley S. J. 41-49; Schaff, c. 3, s. 917.

⁵¹ Schaff, c. 3, s. 917.

⁵² Schaff, c. 3, s. 918.

381 yılının Mayıs ayında Theodosios'un tarihe II. Ekümenik knosil olarak geçen Konstantinopolis toplantısına Nikeia taraftarı kilise önderleri dışında pek fazla rağbet eden olmamıştı. Toplantıyı yöneten Antiokheia (Antakya) Piskoposu Meletios tarafından Gregorios, Konstantinopolis'in yeni piskopos adayı olarak gösterildi ve seçildi. Bu göreve layık görülen Gregorios, bir süre sonra yörenin başpiskoposluk unvanını aldı. Kısa süre sonra Meletios'un ölümüyle, Antiokheia piskoposluğu mücadelesi yeniden başladı. Bunun üzerine Gregorios, Nikeia yanlılarından Paulinos'u boşalan Antiokheia piskoposluğuna önerdi. Gregorios'un makul ve adaletli olan bu önerisi dönemin kilise siyasetine pek uygun düşmemesi, kendisi açısından da hoşnutsuzluğun başlangıcıydı.⁵³

Gregorios'u zorlayan bir diğer durumda, batılı temsilcilerin Konstantinopolis'te toplanan konseye katılması ve onun oradaki durumunu daha da zayıflatmış olmalarıdır. Gregorios'un oradaki konumuna itiraz eden piskoposların gerekçesi ise bir kişinin aynı zamanda iki yerin kilise önderi olamayacağı şeklindeydi. Çünkü o, hâla Sasima Piskoposu olarak da gözükiyordu. Bu durum karşısında kilisede bir kargaşaya meydan vermemek ve kilisenin selameti için fedakârlık yolunu seçmişti. Kendisine karşı takınılan tavır karşısında hiçbir zaman saygınlığını kaybetmeden kavgalı olduğu piskoposlara karşı yazdığı şiir ve yazılarda itirazlarını ortaya koymuştur.

Ortaya koyduğu bu mücadele sürecinden sonra Nazianzos'a dönen Gregorios, burada artarak baş gösteren Laodikeialı⁵⁴ Apollinarios (Ö. 390) isimli sapkının öne sürdüğü Mesih bilim görüşünü küfür nitelikli bulmaktaydı. Zaten yörede de huzursuzluklara neden oluyordu. Aile ocağına yerleşerek ömrünün sonuna kadar bu sapkın öğretiyeye karşı Ortodoks inancın kavgasını verdi.⁵⁵ Öyle ki, onun hayatı, sürekli konuşması, eleştirmesi, yorulmadan yazı yazmasıyla devam etti.

Hıristiyan teolojisindeki teslis anlayışı her ne kadar II. yy.' dan itibaren kilise babalarının eserlerinde⁵⁶ yer alsa da günümüzdeki şekliyle teslis inancı yukarıda da işaret edildiği gibi IV. yy.' dan itibaren Hıristiyan kredosunda

⁵³ Kelly, s. 38.

⁵⁴ Denizli'nin kuzeyinde yer alan antik kent. Bkz. Tiefenbach, s.189.

⁵⁵ Von Campenhausen, s.109-110; Tiefenbach, s. 194.

⁵⁶ II. yy. ortalarında Justin Martyr (Ö. 165), Birinci Apolojisi'nde (The First Apology, 6) Baba'dan, ondan çıkan oğul'dan, iyi meleklerden ve Ruh'tan bahsetmekte, bunlara tazimde bulduklarını vurgulamaktadır. Yine aynı yüzyılda Antakyalı Theophilos (Ö. 181) da Tanrı'ya ilişkin üçleme ya da Teslis terimini ilk kullanan Hıristiyan ilahiyatçı olarak bilinir. Bkz. Şinasi Gündüz, *Hıristiyanlık*, İstanbul: TDV İsam Yayınları, 2008, s. 62-64.

yer aldığı bilinmektedir. Günümüz Hıristiyanlığı da IV. yy.' da şekillendiği biçimiyle, teslisin unsurlarının aynı Tanrısal cevhere (ousios) sahip olduğunu; bu yönüyle de birbirlerinden ayrı olmadıklarını belirtir. Yani Baba, Oğul ve Kutsal Ruh üçlemesine dayalı tek Tanrı inancını ifade etmek içinde hypostasis terimi kullanılmaktadır.⁵⁷ Dolayısıyla Hıristiyanlık, tek Tanrı'yı üçlü birlik (üç uknumlu tek tanrı) olarak ifade eder. Uknumlar tanrının cevher ya da öz açısından, yalnızca fonksiyonel açıdan farklılığını ifade etmektedir.

Sonuç

Hıristiyan dünyası erken dönemlerden itibaren teolojik problemlerle uğraşmaya başlamıştır. Öyle ki, kendi saflarındaki bölünmelere karşı adeta savaş veriyordu. Bu çatışmalar farklı kentlerde bölgelerde piskoposlar arasındaki kişisel ve siyasi rekabet rol oynasa da çatışmanın odağında doktrine ilişkin bir mesele olan İsa'nın aslında ne olduğu meselesidir. IV. yy.'da toplanan Nikeia (İznik 325) Konsili Kutsal Ruh'a yönelik belirleyici bir açıklama yapmayarak Oğul'un Baba ile aynı tözden (homoousius) olduğu yönünde belirleyici bir anlayışı kabul etti.

Gregorios, Tanrı'nın bizim için kavranılamaz kalan özü (ousios) tektir fakat onu bildiren üç ifadesi (hypostases) vardır. Öyle ki, Tanrı kendi olarak tektir ve tek bir tanrısal bilinç vardır. Ama Tanrı, kendi yarattıklarının kendisi hakkında bir şeyler sezinlemesini istediğinde, insanlar üçlü bir görünüm sezinler. Yani hypostases, Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'u Tanrının kendi ile özdeşleştirmez. Bu üç kavram, Tanrısal yapının sadece kısmi ve eksik görüntüleridir. Tanrı bu tür kavramların ötesindedir. Üçlü birliğin anımsattığı tanrının insan zekâsıyla kavranılamayacağı şeklindedir. Ona göre Tanrı sorununda üzerine yoğunlaşılması gerekenin dinsel deneyim olduğudur. Her zaman bir hakikatin içeriği ile algılaması aynı olmayabilir.

Gregorios, Arius ve Athanasius ile başlayan İsa'nın tabiatı ve teslis öğretisinin ifade ettiği anlamları daha sistematik hale getirmeye çalışmıştır. O, özleri bir (ousia) üç hipostaz şeklinde özetlenebilecek bir teslis formülü ortaya koyarak Ortodoks Kiliseyi triteizm (üç Tanrıçılık) ithamlarından arındırmaya, teslisi tam anlamıyla bir öğreti haline getirmeye çalışmıştır. Dolayısıyla Hıristiyan teolojisindeki üçleme öğretisinin günümüze ulaşan biçimi IV. yy.'ın sonuna doğru Naziazoslu Gregorios ve çağdaşı olan teologlar tarafından şekillendirilip savunula gelmiştir.

⁵⁷ Gündüz, s.64.

Kaynakça

- Akyürek, Engin, *M.S. IV-XI Yüzyıllar: Kapadokya'daki Bizans*, Ed. Metin Sözen, İstanbul: Ayhan Şahenk Vakfı 1998.
- Aquilina, Mike, *The Fathers of the Church, "An Introduction to the First Christian Teachers"* Indiana 2006.
- Aydın, Mehmet, *Hıristiyan Kaynaklarına göre Hıristiyanlık*, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları 1995.
- Bayraktar, Mehmet, *Bir Hıristiyan Dogması Teslis*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları 2007.
- Daley, Brian E., *Gregory of Nazianzus "The Early Church Fathers"* Newyork: Routledge Francis Group 2006.
- Edgar, Brian *Üçlü Birlik*, Çev. Nur Nirvan, İstanbul: Haberci Basın Yayın 2010.
- Gregory of Nazianzus, *On God and Christ, The Five Theological Orations and Two Letters to Cledonius*, Translated Lionel Wickham, Newyork 2002.
- Gregory of Nazianzus, *Five Theological Orations*, Translated with an Introduction and notes by Stephan Reynold, Trinity College 2011.
- Gündüz, Şinasi, *Hıristiyanlık*, İstanbul: İsam Yayınları 2008.
- Kaçar, Turhan, *Geç Antik Çağda Hıristiyanlık*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları 2009.
- Karahan, Anne, *Beauty in Eyes of God Byzantine Aesthetics and Basil of Caesare*, Revue İternationale des Etudes Byzantines, 2012.
- Kelly, John. N. D., *Golden Mought, The Story of John Chrysostom Ascetic, Preacher*, Bisoph, Ithaca Cornel Paper Backs 1995.
- Khoury, Adel Theodor, *Les Theologiens Byzantins et'l Islam*, Paris 1969.
- Kitab-ı Mukaddes*, İstanbul: Kitab-ı Mukaddes Şirketi 1993.
- Latourette, Kenneth Scott., *A History of Christianity, Beginings to 1500, C. 1*, Peabody MA Prince 2004.
- Mc Grath, Alistar, *Christian Thelogy An Introduction*, Blackwell: Oxford University Press 1997.
- Michel, Thomas, *Hıristiyan Tanrıbilimine Giriş*, İstanbul: Orhan Basımevi 1992.
- Ökten, Kaan H, *Hıristiyanlıkta İnançın Yenilenmesi*, İstanbul: Sarmal yayınları, 2000.
- Phan, Peter C., *The Trinity*, Cambridge: Cambridge Universty Press 2011.

Schaff, Philip, *History of the Christian Church*, Peabody M T, Hendrickson 2002.

Tiefenbach, Hanspeter, *Anadolunun Azizleri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2012.

Tural, Murat, *Ortaçağ Doğu Hıristiyanlığında Manastır Hayatı*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011.

Türkiye Kapadokya, Euro Carta Turistica, İstanbul: Dünya 1994

Von Campenhausen, Hans, *Griechische Kirchenvater*, Stuttgart Berlin-Köln-Mainz, Urban Kohlhammer 1955.

White, Carolinne, *Gregory of Nazianzus Auto Biographical Poems*, Cambridge University Press, 1996.

Williams, Rowan, *Trinity and Revelation On Christian Theology*, Black well Publishing, Oxford 2000.

Woodhead, Linda, *Hıristiyanlık*, çev. Sevda Çalışkan, Ankara: Dost Kitabevi, 2006.

Workman, Herbert Brook, *The Evolution of Monastic Ideal*, London:Charle H. Kelly, 1918.

